УДК 811. 161.209: 821

Поп Христина, ст. магістратури історико-філологічного факультету;
науковий керівник – к.пед.н., професор Лещенко Г. П. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Анотація. *У статті досліджено специфіку семантики фразеології історичних романів Павла Загребельного, виокремлено лексико-семантичні групи найуживаніших фразеологізмів на позначення матеріальних реалій та духовного життя українського народу, визначено їх роль у реалізації авторського задуму письменника, характеристиці головних героїв творів, прослідковано дихотомію фразеологізмів з опорними елементами «душа (серце)» – «тіло», доведено, що фразеологія виступає показником індивідуального стилю письменника.*
Ключові слова: *фразеологія, фразеологічні одиниці, фраземи-синоніми, семантика, лексико-семантичні групи, кордоцентричність.*

Аннотация. *В статье исследована специфика семантики фразеологии исторических романов Павла Загребельного, выделены лексико-семантические группы наиболее часто используемых фразеологизмов для обозначения материальных реалий и духовной жизни украинского народа, определена их роль в реализации авторского замысла писателя, характеристике главных героев произведений, прослежена дихотомия фразеологизмов с опорными элементами «душа (сердце)» – «тело», обосновано, что фразеология являетсят показателем индивидуального стиля писателя.*
Ключевые слова: *фразеология, фразеологические единицы, фраземы-синонимы, семантика, лексико-семантические группы, кордоцентричность.*

Annotation. *The article deals with the specifics of, phraseology semantics in historical novels of Pavlo Zagrebelny, on the basis of a large number of factual material lexico-semantic group of the most common idioms referring material reality and the spiritual life of the Ukrainian people are selected, their role in the implementation of the author's intention the characterization of the main characters is defined, the dichotomy of phraseological units with elements «soul (heart)» – «body» is traced, it is proved that the phraseology is an indicator of the individual style of the writer.*
Key words: *phraseology, phraseological units, phrasemic synonyms, semantics, lexical-semantic groups, cordo centricity.*

Павло Загребельний є оригінальним письменником широкого творчого діапазону, який уміло, природно поєднує у своїх історичних романах відтворення окремої долі з узагальненим зображенням плину життя. Фразеологія романів «Диво», «Євпраксія» чітко відбиває описану в них епоху, а саме період існування Київської Русі, коли ментальність нашого народу була вже досить сформованою. Цьому значною мірою сприяють фразеологізми, які є переважно засобами образно-емоційного відображення дійсності з виразним емоційним забарвленням.

Актуальність нашого дослідження зумовлюється нерозробленістю питання у лінгвостилістичній літературі, важливістю фразеології для розкриття ідейного задуму та створення історичного колориту творів П. Загребельного, увагою до проблем національного самоусвідомлення і самовираження, співвідношення мови і духовної культури, потребою пошуків нових підходів до вивчення фразеологічних одиниць як скарбниці спектру національних конотацій, а також специфікою відображення у фразеології національного менталітету.

Значний внесок у розвиток української фразеології та становлення її як науки у різні часи зробили П. Й. Горецький, Б. О. Ларін, М. О. Бабкін, Л. А. Булаховський, М. І. Толстой, Г. М. Удовиченко, Ф. П. Медведєв, Ф. М. Яновський, П. П. Плющ, М. В. Щерба, М. М. Копиленко, О. В. Кунін, Л. Г. Скрипник, Г. П. Їжакевич, В. Ужченко та ін. Останнім часом плідно розвивають лінгвокреативний аспект вивчення фразеології М. Аліференко [1], системний – Я. Баран [2] та М. Демський [3], національно-культурний – Т. Онкович [4], психокогнітивний та етнокультурний – О. Селіванова [5].

Незважаючи на це, багато питань до цього часу є дискусійними та не до кінця вивченими. Існують лише поодинокі дослідження, спрямовані на добір і характеристику фразеологізмів із текстів української літератури. Спеціальних розвідок, присвячених фразеології творів П. Загребельного, на жаль, не існує. Це і зумовило вибір теми нашої наукової розвідки.

Метою нашої статті є дослідження фразеологічного багатства мови художніх історичних творів Павла Загребельного, здійснення структурно-семантичного аналізу фразеологічних одиниць з урахуванням історико-етимологічного та культурологічного аспектів з метою простеження відбиття у фразеології особливих національних рис мовної картини світу, що є складовою частиною менталітету, а також чинником творення ідіолекту письменника.

Джерело дослідження є історичні романи Павла Загребельного «Диво» та «Євпраксія». Картотека відібраного матеріалу складає 841 фразеологічну одиницю.

Вирішення основних проблем духовного буття повертає нас до вічного, а йому немає меж. Зв'язок із вічністю пролягає через людську історію,

через осмислення і переживання духовних пошуків, моральних злетів і падінь, якими так багате минуле. Це глибоко усвідомлює письменник Павло Загребельний, створюючи історичні романи, проникаючи крізь товщу століть до глибинних витоків духовної культури наших предків. Віддаючи належне прогресивній ролі християнства на першому етапі його розвитку в Київській Русі, романіст показав також його «жорстокість, антинародну сутність і не поминув епохи язичницькі, поганські, в яких було не тільки щось безпросвітне і недолуге, а й гарне, плідне» [6, с. 21].

У історико-психологічному романі П. Загребельного «Євпраксія» на фоні історичних подій кінця XI – початку XII століть показана трагічна доля київської княжни Євпраксії – доньки Князя Всеволода. Відбувається непримиренний конфлікт особистості, яка прагне втілити свій творчий потенціал, але не може його реалізувати у чужій і жорстокій стороні [7, с. 23].

На сторінках романів «Євпраксія» та «Диво» зустрічаються фразеологізми, які позначають матеріальні реалії життя народу, а також духовні цінності нашої нації. Усього їх налічується близько 460 одиниць, серед яких фразеологічні одиниці матеріальних реалій становлять 65,86 %, а духовних цінностей – 34,14 %. Така перевага матеріальних реалій над духовними цінностями мотивується часом, коли відбувалися події, описані у романах. Адже саме у той період відбувалося становлення християнства, розуміння людиною свого істинного призначення на землі. До цієї доби суспільство було ще несвідомим, бо ставило на передній план побутові проблеми, не замислюючись над духовним життям.

Усі виокремлені фразеологізми ми розподілили на дві великі групи: фразеологізми на позначення матеріальних реалій життя народу та фразеологізми на позначення духовних цінностей.

Позначення матеріальних реалій життя народу:

– звичаї та обряди (2,17 %). *Взяти в жони, принести в жертву, просити руки, топтати ряст, дати гарбуза;*

– негативні емоції – ненависть, журба, сум та ін. (22,39 %). *Доїдатися до кістки, скреготати зубами, сипати попіл у воду, зненавидіти до могили, дерти носа,кишки вимотувати, жили тягти тощо;*

– військова справа (19,13 %). *Брати силою, озброєний до зубів, нагнав переляку, мірятися силами, возити стрілу, посікти на локшину, брати верх, влучати в яблучко (ціль), лягти головою (головою накласти), до ноги вибити,лоба голити, нюхати пороху;.*

– фізичне здоров'я (19,13 %). *Живий аж занадто, мов дикий звір, ні живі ні мертві, кров з молоком, валити з ніг, за пояс заткнути;*

– ставлення до висловлюваного (10 %). *Ясна річ, ні сном ні духом, не йняти віри, не грає ролі, брати за живе.*

Позначення духовних цінностей наших предків:

– релігійність (2,39 %). *Все, що від природи, суміжне з волею божою; Замки збудовано з примусу, собори з набожності, Бога в животі мати, на все воля Божа, Лазаря співати, одним миром мазані, свята простота;*

– позитивні емоції (радість, кохання, щастя та ін.) (16,33 %). *Мати втіху, реготати до сліз, умерти від радості, свято для ока, мати до серця,пускати усміх, від серця одлягло, лебедина пісня;*

– родинні зв'язки (1,08 %). *Аби нам колиски, а дітей ми наробимо; Бо ж не та мати, що народила, а та, що вигодувала, наш брат, сьома вода на киселі;*

– ставлення до праці (11,95 %). *Знати свою справу, справа життя, пан своєї справи, повні руки роботи, вклав душу, хто не сіє, в того не вродить, засукати рукава, діло рук, справа горить у руках,золоті руки;*

– кордоцентричність (2,39 %). *Чиста душа, душа жадає Бога, Beati mundo corde. до душі, з дорогою душею, западати в душу.*

П. Загребельний уживає фразеологічні одиниці з метою окреслення певної проблеми, неодноразово, знову і знову загострюючи увагу читача на висвітлюваній проблемі. Так, у романі «Диво» автор неодноразово звертається до вислову «*справа життя*», окреслюючи проблему пошуку людиною свого місця в житті: «…Ніщо не завадить йому викінчити *справу* його *життя*» [8, с. 345]; З'явилося відчуття, що старіє, лякався, що не забачить довершеної церкви святої Софії – головної *справи* свого *життя*…» [8, с. 134].

У досліджуваних романах П. Загребельного спостерігається схильність автора до використання одних і тих же висловів. Наприклад, впадає у вічі регулярне звернення прозаїка до фразеологічної одиниці «*не грає ролі*». Скажімо, у романі « Диво» ця фраза вжита 10 разів. Помітною є увага, яку письменник приділяє вставній конструкції «*ясна річ*», яка використана ним у романі «Диво» 12 разів: «Сивоок, *ясна річ*, був чоловік небезпечний у своїй норовистості й у своєму вмінні…» [8, с. 235].

Аналізуючи знайдені фразеологізми, ми помітили, що досить часто Павло Загребельний використовує фраземи з такими опорними словами, як *очі, душа (дух), руки, зуби.* Фразеологізми зі словом *«очі»* автор вживає 39 разів *(світ за очі, впало в око, стріляти очима, мозолити очі, хоч в око стрель).* Значення цих фразеологізмів різниться, але зустрічаються і фраземи-синоніми *(вхопити у очі, зачепитися оком, зиркати краєм ока, впадати в око, стріляти очима* – бачити, дивитися). Фраземи зі словом *«душа (дух)»* використано автором 22 рази *(вкладати душу, відходити душею, ні сном ні духом, каламутити душу)*. Стійких сполук зі словами «*руки*», «*зуби*» було задіяно автором в аналізованих творах 16 разів *(вирвати з рук, повні руки роботи, озброєний до зубів, блиснути зубами)*. Однак в романах наявні і фраземи зі словами «*світ*», *«Бог»*, *«диявол (нечиста сила, чорт)»* . Ці слова мають сакральне значення.

Вся структура мови П. Загребельного, її словотворчі можливості, родові категорії, фонетичні особливості, синонімія, на думку вчених, так чи інакше пов'язані з ментальністю народу-носія мови [9]. Але особливо тісно, на нашу думку, пов'язані з ментальністю стійкі сполучення слів, які живуть у мові, не змінюючись віками.

Фразеологічний склад мови відображає особливості національного світобачення та самобутності народу-носія. Подібне розуміння специфіки фразеології дозволило вченим образно назвати її «дзеркалом, в якому лінгвокультурна спільність ідентифікує свою національну свідомість» [9, с. 147]. Таку ж думку чітко висловив В. Д. Ужченко: «Фразеологізми у власному сенсі терміна завжди опосередковано відбивають погляди народу, суспільний устрій, ідеологію своєї епохи» [9, с. 156].

Модель особистості наших предків ґрунтується на протиставленні *тіла*, як матеріального компонента, *душі (серцю)* – морально-емоційному ядру людини. Лексикографічний портрет фразеологічної одиниці з компонентом *душа* налічує досить велику кількість у творах «Диво» та «Євпраксія» (13 фразеологізмів): «*…спав їй [Євпраксії] залізний тягар з душі*» [8, с. 35]; «*…чиста душа*» [8, с. 39]; «*Душа моя жадає Бога*» [8, с. 103]; «*Beati mundo corde*» [8, с. 158]; «*В душу не вскочиш, коли тебе виселено звідти…*» [8, с. 175]. Сфера ірраціонального, не контрольованого розумом, в моделі особистості наших предків найважливіша. Душа (серце) є символом внутрішнього психічного світу людини, місцем локалізації її емоцій і «високих» бажань, пов'язаних із задоволенням духовних потреб. Майже всі сталі сполуки з словом *душа* є яскраво експресивними й образними. Це може стати ще одним аргументом на користь визнання української кордоцентричності, особливої емоційної вдачі українців. …Українське колективне несвідоме – наскрізь позитивне» [10, с. 10].

На думку багатьох дослідників, психічна структура наших предків вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю». Релігія завжди посідала значне місце в житті нашого народу. Християнство панувало на офіційному, язичництво – на глибинному рівнях. У романах «Диво» та «Євпраксія» охоплюються події, коли язичницька віра відходила на другий план, а християнство почало тільки зароджуватися і поширюватися державою. Отож у творах письменник навів фразеологізми, у яких домінують вислови з Біблії, фрази, які уславлюють, величають і показують владу Бога. Наприклад: «*До чого звик чоловік у дитинстві, – наводить він слова царя Соломона, – того не покине і в старості!*» [8, с. 59]; «*Все, що від природи, суміжне з волею божою*» [8, с.8].

Поряд із запальними рисами характеру наші предки виховували і сентименталізм, почуття прекрасного, чистого, духовного. Адже основною домінантою нашої ментальності є екзистенційність (сутність в людині) – повага до особистості, індивідуалізм, перевага духовного, внутрішнього

над зовнішнім, матеріальним. Саме роман П. Загребельного «Євпраксія» став відображенням емоційності нашого народу. Адже у творі описана гірка доля жінки, передано її страждання, показано внутрішній світ героїні. Прозаїк передав ці почуття через фразеологізми, якими насичені сторінки роману від зав'язки до розв'язки. Наприклад: «*Витікання краси, яке струменить через очі в душу, посідає в собі якесь поєднання…*» [8, с. 102]; «*Княжна чиста, як сльоза*» [8, с. 93]; «*Військо можна розбити – жінку ніколи*» [8, с. 113], «*…дух облагороджує тіло*» [8, с.1 13].

Незважаючи на те, що наші предки були культурно розвинуті, вони мали схильності до пересторіч. Ці фразеологічні одиниці мають більш понижений стилістичний характер, ніж розмовні. Ця група фразеологізмів характеризується яскраво вираженою емоційністю, частіше вони мають негативне забарвлення. У романах «Диво» та «Євпраксія» вони слугують для вияву темпераментності деяких індивідів, що складали тогочасне суспільство. У Павла Загребельного досить таки часто зустрічаються такі усталені вислови: *«Збрехав, як пес!»* [8, с. 97], *«Осел слухає лютню, а свиня – трубу!»* [8, с. 101], *«Сто тисяч свиней!»* [8, с. 79], *«…от тобі й цур, от тобі й пек!»* [8, с. 75]. Але ці фразеологічні звороти аж ніяк не псують мелодійність мови персонажів, а навпаки додають їй експресії, виражають джерело походження – соковиту народну мову.

Фольклор – це чи не найважливіша річ у житті наших предків. Пісні, казки, перекази, балади супроводжують людину від колиски до могили. Тому, у мові утворилося багато фразеологічних зворотів, які походять саме від народної творчості. Наприклад, у творах П. Загребельного порівнюється певні риси людини і тварини: *«Жона не любить зайців, на неї треба туром іти!»* [8, с.96], *«Вона прибирала то вигляд сумної заплаканої жінки…, то ставала дивною двоголовою істотою, мов прадавня Горгона…»* [8, с. 75], *«У Ситника око було метке, як хижа риба»* [8, с. 44], *«Він [Генріх] бачив мовби очима рисі, у кого на серці до нього любов, у кого – ненависть»* [8, с. 60], *«…живе як сорока на гнучкій лозі…»* [8, с.150]. Наведені приклади ілюструють знання П. Загребельним паремійного багатства мови наших предків та майстерність уживання.

Наші предки були схильні до романтичності та мрійливості. Однак, не варто забувати, що наш народ є дбайливим господарем. У поведінці наших предків, змальованій П. Загребельним у своїх творах, чітко простежується раціоналістичні мотиви: «*Хто не сіє, в того не вродить*» [8, с. 126]. Досліджуючи фраземіку романів Павла Архиповича Загребельного, беззаперечно можна сказати, що вона вбирає у себе ментальність нашого народу та відображає його кордоцентричність.

Узагалнюючи результати проведеного дослідження можна зробити висновок, що якісно-кількісний аналіз семантики віднайдених 841 фразеологічних одиниць, спостереження за функціонуванням фразеологічних

одиниць різного рівня у історичних романах П. Загребельного «Диво» та «Євпраксія» засвідчує багатство значень і дихотомію «матеріальне» – «духовне». За цією ознакою виділяються лексико-семантичні групи фразеологізмів. Найбільш чисельними тематичними групами, є ті, які можна віднести до світу і сфери духовного життя: на позначення емоцій (позитивних і негативних). Серед «матеріальних» чисельними є групи військової лексики, які відображають тематику романів, змальовують побут і традиції наших предків.

1. Алефіренко М. Ф. Лігвокреативні процеси формування фразеологічної семантики / М. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. **2.** Баран Я. Фразеологія в системі мови / Я. Баран. – Івано-Франківськ, 1997. **3.** Демський М. Т. Системні зв'язки у сфері фразеології / М. Демський // Мовознавство, 2001. – № 2. **4.** Онкович Г. Фразеологізми як національно-культурний компонент українства / Г. Онкович // Дивослово. – 1994. – № 9. – С. 12–16. **5.** Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. Селіванова. – К., Черкаси : Брама, 2004. – 276 с. **6.** Жила С. Мистецькі та історичні коментарі у процесі вивчення роману П. Загребельного «Євпраксія» / Жила С. // Українська мова й література в навчальних закладах. – 2004. – № 11. – С. 22–26. **7.** Чумак Т. Проблема збереження духовності в романі П. Загребельного «Диво» / Чумак Т. // Українська мова й література в навчальних закладах. – 2004. – № 10. – С. 20–25. **8.** Загребельний П. Твори в 6 томах. – Т. 2, Т. 4. – К. : Дніпро, 1979–1980 **9.**Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко – К. : Знання. – 2007. – 494 с. **10.** Забуранна О. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення / О. Забуранна // Мовознавство. – 2003. – № 1.